

УДК 330.341.2

ОСОБЛИВОСТІ ВПЛИВУ НА ЕКОНОМІЧНУ ДИНАМІКУ СУСПІЛЬНИХ ІНСТИТУТІВ, ФОРМАЛЬНИХ ТА НЕФОРМАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ

Богдан Андрушків¹; Віктор Грушко²; Сергій Грушко³

¹Тернопільський національний технічний університет імені Івана Пулюя,
Тернопіль, Україна

²Тернопільський національний педагогічний університет
імені Володимира Гнатюка, Тернопіль, Україна

³Українська спілка художників комп'ютерної графіки,
Львів, Україна

Резюме. Розкрито роль легітимних інститутів і нелегітимних інституцій, формальних та неформальних панівних цінностей у наданні середовищу, в якому функціонує й розвивається економіка, певних характерних особливостей, якісні властивості якого відіграють вирішальне значення у процесі формування економічної динаміки. Досліджено вплив особистого інтересу, не обмеженого рамками соціоцентричної моралі на розвиток негативних тенденцій у навколишньому природному середовищі, зростання соціальних контрастів, формування тіньової економіки, поширення корупції, збільшення транзакційних витрат, гальмування процесів модернізації у сфері виробництва благ, нагромадження ускладнень у забезпеченні якісних послуг тощо. Здійснено аналіз проблем і загроз, зумовлених стимулюванням особистого інтересу без одночасного його підпорядкування суспільним інтересам і узгодження з ними. Виявлено, як необмежений етичними нормами особистий інтерес стає причиною розвитку негативних тенденцій на сучасній стадії еволюції споживацької економіки під впливом як стимулювання штучних потреб у пересічних обивателів внизу соціально-економічної піраміди, так і зростання масштабів квазіекономічної діяльності лідерів у нагромадженні капіталістичних ресурсів на її вершині. Розкрито роль соціометричної моралі, корпоративної етики, солідарності між людьми у підвищенні ефективності організації суб'єктів економічної діяльності різних форм власності, масштабів діяльності, рівня капіталізації. Встановлено, що одних правових регуляторів недостатньо для забезпечення високого рівня організаційної ефективності економіки, оскільки всі нюанси в складному плетиві великої кількості економічних взаємодій неможливо врахувати в діючих законах, для яких завжди залишаються певні «сліпі зони», в яких постає простір, зручний для маніпуляцій. Разом з цим проаналізовано, як через «сліпі зони», не враховані в законах, формується сприятливе середовище для розвитку корупції та імітаційної діяльності в економіці, в якій перерозподіл доходів, ресурсів, майна, капіталу і т.д. підміняє виробництво необхідних благ і примноження реального капіталу в розпорядженні суспільства. Виявлено роль суспільних норм, які формуються на базі панівних цінностей, у конструюванні якості середовища, в якому економіка функціонує, отримуючи від нього, залежно від його властивостей, або імпульси для свого розвитку, або ж інерційний параліч, зумовлений пануванням перерозподілу над прогресом. Встановлено факт зміни економічної парадигми від орієнтації на примноження продуктивного капіталу на споживчі пріоритети, ренти, владу, що набувається за посередництвом нагромаджених знаків багатства (грошей і цінних паперів), які крок за кроком втрачають здатність адекватно відображати економічну реальність.

Ключові слова: інститути, норми, цінності, соціальний капітал, корпоративна етика, особистий інтерес, закон спадаючої корисності, квазіекономіка.

https://doi.org/10.33108/galicianvisnyk_tntu2024.01.033

Отримано 20.12.2023

UDC 330.341.2

FEATURES OF THE INFLUENCE ON THE ECONOMIC DYNAMICS OF SOCIAL INSTITUTIONS, FORMAL AND INFORMAL VALUES

Bohdan Andrushkiv¹; Viktor Grushko²; Serhiy Hrushko³

¹*Ternopil Ivan Pul'uj National Technical University, Ternopil, Ukraine*

²*Ternopil National Pedagogical University named after Volodymyr Hnatyuk, Ternopil, Ukraine*

³*Ukrainian Union of Computer Graphics Artists, Lviv, Ukraine*

Summary. The article reveals the role of legitimate institutions and illegitimate institutions, formal and informal dominant values in providing the environment in which the economy functions and develops, certain characteristic features, the qualitative properties of which play a decisive role in the process of forming economic dynamics. The influence of personal interest, not limited by the framework of sociocentric morality, on the development of negative trends in the surrounding natural environment, the growth of social contrasts, the formation of a shadow economy, the spread of corruption, the increase of transaction costs, the inhibition of modernization processes in the field of production of goods, the accumulation of complications in the provision of quality services, etc. An analysis of the problems and threats caused by the stimulation of personal interest without its simultaneous subordination to public interests and coordination with them was carried out. It has been revealed how personal interest, unlimited by ethical norms, becomes the cause of the development of negative trends at the current stage of the evolution of the consumer economy, under the influence of both the stimulation of artificial needs of ordinary citizens at the bottom of the socio-economic pyramid, and the growth of the scale of quasi-economic activities of leaders in the accumulation of capitalist resources at its top. The role of sociometric morality, corporate ethics, and solidarity between people in increasing the effectiveness of the organization of subjects of economic activity of various forms of ownership, scale of activity, and level of capitalization is revealed. It was established that legal regulators alone are not enough to ensure a high level of organizational efficiency of the economy, since all the nuances in the complex web of a large number of economic interactions cannot be taken into account in the current laws, for which certain «blind spots» always remain, in which there is room for manipulation. Along with this, it was analyzed how due to «blind spots» not taken into account in the laws, a favorable environment is formed for the development of corruption and imitation activities in the economy, in which the redistribution of income, resources, property, capital, etc. replaces the production of necessary goods and the multiplication of real capital at the disposal of society. The role of social norms, which are formed on the basis of dominant values, in constructing the quality of the environment in which the economy functions, receiving from it, depending on its properties, either impulses for its development, or inertial paralysis caused by the dominance of redistribution over progress, is revealed. It has been established that the economic paradigm has changed from the focus on multiplying productive capital to consumer priorities, rent, and power acquired through accumulated signs of wealth (money and securities), which step by step lose the ability to adequately reflect economic reality.

Key words: institutions, norms, values, social capital, corporate ethics, personal interest, law of diminishing utility, quasi-economics.

https://doi.org/10.33108/galicianvisnyk_tntu2024.01.033

Received 20.12.2023

Постановка проблеми. Економіка, починаючи з епохи Нового часу, набула ознак системоформуючої сфери діяльності людського суспільства, від результативності функціонування якої на сьогодні залежать есі інші. Водночас ця сфера, незважаючи на свою впливовість, не є самодостатньою. Вона є відкритою системою, яка повсякчас зазнає впливу із зовні, що позначається на її роботі, віддачі, результативності, особливостях розвитку. Наявність чи відсутність важливих природних ресурсів, зовнішня і внутрішня політична кон'юнктура, рівень освіченості трудових ресурсів, вікова структура суспільства, рівень гостроти соціальних протиріч у соціумі, зміни суспільних пріоритетів і трендів є неповним переліком неекономічних чинників, які

повсякчас здійснюють вагомий вплив на процеси, що розвиваються в економіці. Серед великого переліку формально неекономічних чинників, від яких залежить результативність функціонування і розвиток сфери виробництва, необхідних для суспільства благ. Особливо важливу роль відіграють існуючі у суспільстві інститути, інституції та пануючі в суспільстві формальні й неформальні цінності. У своїй єдності вони формують особливості середовища, від якості якого вирішальним чином залежить протікання усіх без винятку економічних процесів як з точки зору злагоженості функціонування існуючої системи виробництва необхідних благ, так і з точки зору забезпечення швидких модернізаційних перетворень. Незважаючи на надважливу роль якості середовища, в якому функціонує сфера виробництва благ, в економічній науці на сьогодні укорінилась установка на зосередження уваги всередині економічних процесів та фактичне ігнорування факту, що умови, в яких вони розвиваються, можуть бути дуже різними: вони можуть як сприяти, так і перешкоджати прогресивному розвитку.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Усвідомлення важливості якості інституалізованих та неінституалізованих суспільних звичаїв, мотивів людей у формуванні позитивної економічної динаміки зумовлює зростання уваги зарубіжних та вітчизняних науковців до досліджень ролі цих чинників у забезпеченні результативності колективних дій. Серед вчених, які приділяли значну увагу у своїх наукових дослідженнях цим питанням, виділяються напрацювання американських економістів Торстейна Бунде Веблена і Дугласа Норта [8], французьких вчених Домініка Ру і Даніеля Сульє, швейцарського економіста Богдана Гаврилишина [2], іспанського вченого Мануеля Кастельса, чеського економіста Томаша Седлачека [9]. Серед українських вчених, які мають цінні напрацювання з цих проблем, можна виділити Валерія Якубенка, Богдана Данилишина, Богдана Будзана. Тим часом особливості впливу суспільних інститутів, а також формальних і особливо неформальних цінностей на економіку залишаються за полем зору дослідників, зумовлюючи необхідність розгляду цієї проблематики.

Мета дослідження – розкриття ролі середовища, в якому функціонує економіка, якісні параметри якого визначають: легітимні й нелегітимні інституції; формальні й неформальні цінності, що панують у суспільстві, виявлення особливостей їх впливу на всі без винятку процеси у сфері виробництва благ і надання необхідних послуг; визначення місця культурного капіталу у забезпеченні злагоженості функціонування і повсякчасного прогресивного розвитку господарського комплексу; організації ефективного розподілу багатства, що продукується суспільством; підвищення добробуту для всього суспільства, а не його окремих представників. Ці та інші обставини зумовлюють мету та завдання нашого дослідження.

Постановка завдання. Оскільки тривалий час наука в цілому та економічна, зокрема, розвивалась у парадигмі постійного звуження спектрів своїх досліджень, то увагу вчених не привертав той факт, що замкненими і мінімально залежними від зовнішніх факторів впливу системами є лише штучно створені людьми механізми. Економіка хоч і є творінням людей, проте не лише постійно зазнає впливу зовнішніх чинників, але водночас виявляє ознаки критичної залежності від якісних характеристик середовища, в якому їй доводиться функціонувати, як природно-ресурсного, так і культурно-звичаєвого. Особливості середовища, в якому функціонує й розвивається економіка, здатні або ж сприяти її поступу, або ж гальмувати. Одними з ключових параметрів, які визначають якість умов для забезпечення економічного прогресу, є як легітимні, так і нелегітимні інституції, панівні цінності, яким, в силу сформованої парадигми розвитку вітчизняної економічної науки, тривалий час не приділяється належна увага, що негативно позначається на розвитку господарського комплексу країни в останні десятиліття.

Виклад основного матеріалу. Економіка, як і суспільство в цілому, перебуває у постійних змінах, а разом із цим змінюються і самі люди, їх пріоритети, цінності, уявлення про ідеал, прагнення, прийнятні моделі поведінки, форми і способи їх самоствердження. Епоха Просвітництва стала важливим рубіконом у розвитку суспільства, який призвів до набуття економікою ролі головної системоформуючої сфери діяльності соціуму. Зі зміною парадигми розвитку, зі зростанням впливу на суспільну свідомість ідей Просвітництва розгорнувся процес маргіналізації релігійних цінностей, які панували у соціумі до цього. Місце самоконтролю над природними пристрастями зайняв їх культ, а вони самі стали головною мотиваційною основою формування особистого інтересу, як ключової рушійної сили сучасної економіки, визначаючи разом з цим вектор розвитку суспільства.

Особистий інтерес, залежно від можливостей, якими володіють люди на конкретний момент часу, може набувати різних форм: змагання за задоволення базових потреб, які необхідні для фізичного виживання; орієнтацію на максимізацію споживання; прагнення нагромаджувати у своїй власності засоби примноження благ (капітал); націленість на щонайбільшу концентрацію інструментів примноження влади. З часом в економіці починає домінувати такий тип людей, як споживач, а споживацтво, зі свого боку, набуває ознак своєрідного пального, яке забезпечує її функціонування. У свою чергу, культ споживацтва став ефективним засобом прищеплення та експансії гедоністично-грошоцентричної системи цінностей серед все ширшого кола людей.

Споживацько-грошова система організації людської цивілізації визначає свої, відмінні від попередніх етапів, цілі функціонування економіки, особливості розбудови соціальної структури суспільства, спричиняючи розвиток експонентного процесу втягування щораз більшої кількості ресурсів у виробництво «одноразових» благ задля задоволення безперервно зростаючих штучно простимульованих квазіпотреб [4]. Водночас споживацтво, як певна система цінностей, що лежать в основі сучасної економіки, і зумовлена логікою її функціонування організація суспільства в цілому виступає в якості інструмента у розпорядженні найуспішніших учасників економічних змагань у їх боротьбі за капітал, ресурси і владу. Цей змагальний процес реалізації кожним свого власного особистого інтересу, у свою чергу, вкрай обмежує горизонт усвідомлення більшістю суспільства усіх ризиків, які несе сформована динаміка. Ці ризики допустимих меж марнотратного споживання благ з короткочасним корисним ефектом, складно усвідомити не лише рядовим обивателям, але й тим, хто опанував верхні поверхи соціально-економічної піраміди, чіє сприйняття перспектив обмежується у більшості своїй рамками чергових фінансових, майнових чи політичних вигод [10, с. 439–469]. Прогрес зовнішніх форм дезорієнтує суспільство, не дозволяючи йому досягнути швидке наближення усіх до глухого кута попереду, коли дефіцит доступних ресурсів природи вже стане екзистенційною проблемою для людства [6]. Ще до нашої ери давньогрецький філософ Платон дійшов висновку, що надмірність бажань передуює занепаду. І на сьогодні для абсолютної більшості суспільства залишається за рамками розуміння можливість переходу економіки від орієнтації на кількість (споживчих благ, реального капіталу чи грошових знаків) до пріоритетності якості (здатності максимізувати тривалість надання виробленими благами корисного ефекту) [9, с. 171–182]. Очевидно, ще складніше більшості сучасних людей сприйняти можливість у перспективі перейти до економіки, підпорядкованої вищим сенсам, у якій розвиток інтелектуального, творчого, духовного потенціалів кожної людини набув би пріоритетності у її функціонуванні. Водночас, як виробництво матеріальних благ могло б обмежитися рамками інфраструктурного забезпечення соціуму, а не засобом нездорового змагання між людьми під впливом «заздрісного порівняння», виявленого американським економістом і соціологом Торстейном Бунде Вебленом, яке також

стимулює і хворобливу жадобу досягнення все більшої влади. Закон спадної корисності, відкритий німецьким науковцем Херманом Госсеном ще у XIX ст., хоч і непрямо, але все ж виводить на однозначні висновки, що надмірність матеріальних благ більше обтяжує власників, ніж додає їм відчуття задоволеності. Вочевидь, що у точці насичення має відбуватися перехід кількості в іншу якість, якою виявилася влада, яка на цьому етапі розвитку реалізується за допомогою нагромаджених грошових знаків, накопичення яких могло б тривати нескінченно довго, якщо б і ресурси планети були також необмеженими [4].

У свою чергу, прагнення широкими верствами пересічних обивателів безперервного підвищення свого матеріального добробуту зробили свій вагомий внесок у формування сучасної парадигми розвитку соціуму. На новому етапі основну роль у суспільстві стали відігравати егоїстичні економічні інтереси, а не моральне вдосконалення людей, як це пропагувалось у допросвітницький період у суспільствах, в яких культивувалася релігійна етика [5, с. 302–313].

Прогрес як мета історії, під яким почав розумітися, у першу чергу, науково-технічний поступ, став світоглядною основою трансформації традиційної економіки, яка базувалася на натуральному господарстві та аграрній галузі, де панувала орієнтація на пасивне нагромадження багатства, у динамічну економіку, зорієнтовану на безперервну капіталізацію, на постійне інвестування, на повсякчасне зростання й підвищення віддачі від вкладень у все нові багатообіцяючі проекти [10, с. 419–438].

Нові пріоритети та зумовлені ними цінності вирішальним чином вплинули на становлення найпотужнішої держави на нинішньому етапі розвитку – США, а разом з цим сформували принципи, навколо яких економіки більшості країн планети об'єдналися у глобальній взаємодії, в єдине синхронізоване ціле, зробивши свій вагомий внесок в організацію сучасної світової економіки, особливості її функціонування, а також спрямованість поступу й трансформації існуючої людської цивілізації. Нова система організації економіки, яка разом з цим прийшла, усунула примус, місце якого зайняв особистий інтерес, який найповніше став задовольнятися таким засобом, як гроші, через що ті з часом утвердилися в якості основної цінності суспільства та стратегічної мети для кожного учасника соціально-економічної взаємодії.

Гроші дозволили звести до спільного знаменника активність найрізноманітніших суб'єктів економічної діяльності у новій системі організації життя, завдяки чому вдалось успішно регулювати складним комплексом господарсько-торгової взаємодії усіх сторін, що беруть участь у процесі змагання за засоби виживання (а для кого самоствердження). Гроші в умовах панування економіки над усіма іншими сферами життєдіяльності суспільства набули ознак мірила всіх речей (разом з цим і значущості людей, які ними володіють), а грошовий прибуток став ключовим пріоритетом, на який всі учасники економічної взаємодії стали орієнтуватись у процесі своєї діяльності [5, с. 53–60].

Легітимізовані економічно активним прошарком суспільства нові організаційні механізми, в яких чільне місце зайняли гроші, лібералізм, вільний ринок лягли в основу утвердження, у тому числі й нелегітимних неформальних норм у суспільстві, які, незважаючи на заборону, несуть у собі в більшості своїй ті ж ідеали, що й формальні. Зокрема, ухиляння від сплати податків хоч і є нелегітимними діями, водночас абсолютно втілює у собі пропаговані лібералізмом цінності, в основі яких намагання максимізувати кожним учасником економічних змагань свою особисту вигоду, яка найповніше знаходить своє вираження у грошовому прибутку.

Учасники тіньового бізнесу відзначаються більшою ефективністю в боротьбі за грошові прибутки порівняно з тими, хто сумлінно сплачує податки, що характеризує їх як носіїв цінностей ліберальної економіки, в основі основ якої егоїстичний раціональний розрахунок, а не релігійна мораль, патріотичний обов'язок, справедливість,

відповідальність перед суспільством чи інші немеркантильні мотиви. Мораль – не лише не ринкова категорія, але й постає як фактор, здатний помітно змінювати ефект від дії конкурентного механізму ринкової системи, що відповідно до своїх властивостей націлений на припинення функціонування слабких ланок. Корупція державних чиновників, які керуються у своїх діях тим самим системоформуючим мотивом, пропагованим лібералізмом, – прагненням для себе особисто максимізувати грошовий прибуток, є лише проявом вільноринкових цінностей у практиці життя. Якщо трактувати ефективність як співвідношення віддачі від затрат для її отримання, то тіньова економіка й корупція якнайкраще втілюють у собі цінності ліберального ринкового механізму: при мінімумі зусиль – максимальний грошовий прибуток.

Тому цілком закономірно, що вільний ринок, згідно з логікою свого функціонування, зорієнтований на демонтаж держави, що виступала протягом усієї людської історії аж донині основним інститутом, у рамках якого існували й розвивалися складноорганізовані суспільства. Разом з цим ринок, в основі якого конкурентний механізм діє беземоційно, як певний алгоритм, у напрямку постійного збільшення армії зайвих людей, які не вписуються у прокрустове ложе його вимог, у результаті чого в зоні найбільшого ризику опиняються не лише ті, хто менш ефективний у виробництві споживчих благ, але й часто ті, хто виявляє більшу безкорисливість і жертвовність щодо інших. Очевидно, що такий природний відбір, результати якого визначає ринковий конвеєр безперервної гонитви за засобами виживання, не створює умов для розвитку й розкриття талантів, особливо специфічних, результати творчості яких проблематично монетизувати в умовах постійно зростаючої гостроти конкурентного змагання, ціна поразки в якому надто висока.

Таким чином, олігархізація, тіньова економіка, корупція, підпорядкування державних інститутів інтересам великого капіталу, наростання соціальних контрастів і т.д. вирішальним чином стали закономірними наслідками процесів лібералізації національної економіки. Через такий стан пройшли у свій час і західні соціуми, які на сьогодні вже подолали період десуб'єктивізації суспільства, завершивши його після низки масштабних економічних і політичних потрясінь ХХ ст. – великої депресії, світових війн, складного й напруженого періоду протистояння тоталітаризму, сформованому на вченні Карла Маркса.

Ліберальна ринкова економіка як економіко-політична протилежність феодалізму та абсолютизму, після буржуазних перетворень спричинила у ХІХ ст. фрагментацією західних суспільств на конкуруючі одиниці, яких мало що об'єднувало, проте багато що робило вороже налаштованими один до одного. І в цю ж ситуацію потрапило українське суспільство після краху СРСР, з єдиною різницею – відсутністю в Україні злагодженої інституційної системи забезпечення розвитку науково-технічного прогресу в країні, що була сформована в західних державах ще на ранніх етапах становлення капіталізму у них. Своєю чергою, індустріальні перетворення на Заході якраз і стали результатом формування у низці його країн інституційного механізму забезпечення повсякчасного науково-технічного поступу. До середини ХХ ст. суспільства західних країн пройшли через колосальні випробування, навчаючись на власному гіркому досвіді, крок за кроком дозріваючи до усвідомлення необхідності уникнення крайнощів: з одного боку, – тотального одержавлення та адміністративно-командної організації економіки, а з іншого, – необґрунтованого сподівання, що сума дій великої кількості суб'єктів ринку, мотивованих своїми егоїстичними інтересами, здатні вирішити всі суспільні проблеми ще й з максимальною користю для всіх [3]. Україна перебуває лише на початку своїх пошуків місця ринку та ролі інститутів держави у забезпеченні ефективної організації функціонування й розвитку економіки. Водночас вкрай повільно приходить усвідомлення суспільством, що егоїстичний особистий інтерес потребує жорстко

визначених рамок, в яких він може реалізовуватись, і регулювання не лише з боку інститутів держави, але й з боку соціоцентричних неформальних норм, яким би свідомо підпорядковувалися люди, керуючись твердими переконаннями, що їх дотримання забезпечує позитивний результат для всіх. Така суспільна мораль поставатиме в якості соціального капіталу – вкрай важливого фактора побудови як ефективної економіки, так і благополучного суспільства.

Недооцінювання ролі неформальних норм, важливості методичного й повсякчасного виховання моральності (в основі якої самообмеження) як важливого фактора забезпечення ефективності функціонування економіки, спричиняє дезінтеграційні процеси у суспільстві й зумовлює дискомфортний для усіх без винятку стан – війни всіх проти всіх і деградацію інститутів держави, яка за таких умов вже більше символічно утримує соціум в єдності, ніж практично забезпечує його цілісність.

За таких обставин правова система у державі набуває ознак декоративної структури, яка, з одного боку, хоч і має силові ресурси, засоби примусу до недопущення дій на шкоду суспільству, проте грошовий ресурс тих, хто має тіньові доходи, здатен надавати вигідної для того, хто платить, інтерпретації існуючим законам. Вочевидь, що за таких обставин суспільство не може довіритися наявним інститутам – бракує того, що ідеологи Просвітництва трактували як пережитки архаїчного релігійноцентричного минулого, в якому культивувався такий неформальний регулятор, як мораль.

На сьогодні ж сформувалася ситуація, коли визначальним мотивом державних посадовців у країні здебільшого є не суспільні інтереси, які ігноруються, а пропагований лібералізмом егоїстичний інтерес, що, як аргументують апологети саморегулюючих властивостей ринку, здатен збалансувати усі суперечності й забезпечити справедливий розподіл спільно вироблених благ між усіма учасниками економічної взаємодії [7]. Як наслідок – деградація економіки, перепідпорядкування інститутів суспільства інтересам недержавних квазіекономічних структур та інших країн, дезінтеграція соціуму.

Важливою основою науки є експеримент, а в суспільних науках – практика. Економічна історія кожного суспільства це і є результати своєрідних економічних «експериментів», які показують, що жодна країна не змогла досягти успіху у забезпеченні добробуту власного населення без певного рівня розвитку суспільної моралі. Німецький вчений Макс Вебер став одним з тих, хто звернув увагу на важливу роль етики в забезпеченні економічних результатів, зокрема на вагомості досягнення країн у цій сфері, в яких панує протестантизм з його особливим моральним вченням, для якого характерним є культ сумлінної праці [1, с. 355–380]. Вирішальним чином з опорою на свою особливу етику, яка культивується у буддистсько-синтоїстській традиції, досягти вражаючих успіхів в економіці японці. Очевидно, що важливу роль у Китаї в забезпеченні швидкого економічного зростання відіграла конфуціанська етика. Свою корпоративну етику плекають усі успішні у наш час бізнес-структури. Яскравим прикладом може бути сформована в Японії культура менеджменту, що одримала назву тойотизм, де віддається перевага позитивним гарантіям для працівників фірм у цій країні, плеканню зацікавленості усіх членів трудових колективів в успіхах компаній, у яких працюють, горизонтальна ієрархія і т.д.

Соціоцентрична мораль проявляє себе як найефективніший механізм радикального зниження трансакційних витрат, які мають безпосередній вплив на швидкість модернізаційних процесів, а разом з цим на визначення місця кожної країни та їх громадян у світі, економічних одиниць та їх працівників у суспільстві [2].

Орієнтація винятково на жорсткість покарань за економічні злочини чи будь-які правопорушення у цій сфері також можуть забезпечувати економічне зростання, іноді й значне, але він завжди буде екстенсивний. Такі країни програватимуть конкурентне змагання суспільствам, у яких пануватиме органічна солідарність між вільними

особистостями, які вмотивовані не стільки страхом покарання, скільки емпатією один до одного, що є основою будь-якої моралі. Через страх покарання можна людей відвчати щось робити, що шкідливо для суспільства і держави, але виникають нездоланні бар'єри у розвитку творчості, яка потребує свободи самореалізації. Відповідно неможливо сформуванати креативний клас, від діяльності якого вирішальним чином залежить науково-технічний прогрес. Вкрай проблематично без морального фундаменту зацікавлювати людей у благополуччі інших. Саме добре вкорінена емпатія дозволяє швидко трансформувати особистий досвід у колективні знання та ефективну діяльність складноорганізованої економічної структури. Окрім того, навіть найрозвиненіший людський капітал без опори на соціальний, в основі якого мораль, може лише збільшувати масштаби потенційних загроз як з боку окремих егоцентричних осіб, так і цілих спільнот чи держав. Те, що моральні релігійні суспільства протягом тривалого часу не демонстрували значного поступу в розвитку економіки й науково-технічного прогресу, зокрема, свідчення не того, що релігійна мораль віджила себе, а того, що її однієї недостатньо. Економічна практика (результати економічних «експериментів») багатьох країн засвідчують, що для досягнення успіху в забезпеченні добробуту суспільства необхідна синхронізація діяльності добре функціонуючих формальних інститутів (організаційного капіталу), неформальних норм (моралі, яка забезпечує довіру між взаємодіючими людьми – соціального капіталу), професіоналізму членів суспільства (людського капіталу) з метою виробництва необхідних благ з одночасним збереженням середовища життя, при якому гроші залишатимуться засобом, не перетворюючись у ціль.

Грошовий прибуток як мета радикально змінює смисли діяльності людей, створюючи поживне середовище для імітаційної економічної діяльності, а разом з нею переорієнтації з розвитку реального на примноження фіктивного капіталу. Таким чином, необхідну для суспільства економіку як сферу виробництва важливих для людей благ витісняє квазіекономіка, в якій панує безперервний процес гонитви за нагромадженням грошей заради збільшення влади, яка і стає основним сенсом цієї змагальної діяльності на цьому етапі розвитку суспільства.

Дослідивши роль інституалізованих і неформальних норм, Макс Вебер виявив, що релігійна мораль впливає на економічну реальність не менше ніж існуючі закони [1, с. 397–436]. Законами неможливо врегулювати всі нюанси, які можуть виникати, між учасниками економічної взаємодії й неможливо завжди досить оперативно реагувати на проблеми, що можуть виникати. Окрім того, інтерпретацією законів можна маніпулювати. Саме завдяки моральним нормам суспільству вдається врегулювати ті проблеми в економічній взаємодії, які вкрай проблематично, а іноді й неможливо ефективно відлагоджувати можливостями існуючих інститутів. На відміну від теорій, які ігнорують суб'єктність (здатність діяти не відповідно очікуванням) учасників ринкової взаємодії, на практиці можна спостерігати складний динамічний процес балансування кожного у процесі прийняття ним економічних рішень між формальними й неформальними нормами, між існуючими законами і звичаями, особистими інтересами та моральними мотивами і т.д. Той факт, що країни з тотожними правовими нормами і водночас різними звичаями та нормами моралі демонструють дуже несхожі економічні результати, наочно виявляє вагому роль моралі й добрих суспільних звичок. Водночас формування конструктивних, корисних для багатогранного прогресу суспільства неформальних норм потребує певних цілеспрямованих, свідомих зусиль з боку організаційних структур соціуму (релігійних інститутів, системи освіти, ЗМІ тощо), іноді з використанням засобів пропаганди і навіть примусу з боку органів влади держави та різних форм тиску громадськості. Прикладання таких цілеспрямованих зусиль вкрай необхідне, оскільки закон економії енергії схиляє значний відсоток людей до корупційних дій, приховування своїх доходів у тіньовій економіці та практикування

інших форм незаконного збагачення. Відсутність системної роботи з неформальними нормами стає причиною деградації інститутів держави, негативно впливаючи на наростання руйнівних процесів в економіці й суспільстві в цілому [8].

Французький дослідник соціуму Еміль Дюркгейм дійшов висновку, що у будь-якій благополучній спільноті панує конструктивна ієрархія цінностей, яка дає розуміння людям того, що є добро і зло, окреслює рамки дозволеного й забороненого, зорієнтовує у тому, що є справедливим, а що – свавіллям, а разом з цим існує воля методично впроваджувати все корисне для примноження суспільного добробуту. Як доводить історичний досвід багатьох суспільств, у благополучних соціумах культивуються релігійність, родинна взаємовиручка, пошана до тих, хто робить більший внесок у добробут людей навколо себе.

Водночас недосконалі неформальні регулятори соціально-економічних відносин здатні спричинити помітний деструктивний вплив на суспільство і на рівень ефективності функціонування економіки [8]. Джерелом будь-якого деструктивного процесу виступає саме пріоритет егоїстичного особистого інтересу, культивованого лібералізмом, в якому пропагується ідея самодостатніх саморегулюючих властивостей вільного ринку. За лаштунками лібералізму можна виявити корисливі інтереси великого капіталу, для якого держава, як впливовий інститут у розпорядженні суспільства, є фактор сили, з яким їм не хотілося б, але доводиться рахуватися. Корупція, тіньова економіка, деградація природного середовища, наростання соціальних контрастів, атомізація соціуму, радикальне збільшення конфліктогенності у суспільстві і т.д. – це все є прямими наслідками культивування егоїстичного особистого інтересу, не обмеженого рамками відповідальності перед оточуючими людьми і суспільством у цілому, що знайшло своє відображення у споживацьких пристрастях обивательської більшості й жадобі до влади лідерів у нагромадженні капіталістичних та інших ресурсів.

Проблема ускладнюється ще й тим, що навіть після усвідомлення більшістю суспільства хибності обраного вектора розвитку (насправді руху за катастрофічним сценарієм), змінити вже обрану траєкторію надскладно – інерція міцно утримує всіх у руслі існуючої динаміки. Зміна обраної траєкторії, яка протягом життя не одного покоління закріплювалась у поведінці людей, вимагає колосальних затрат сил суспільства, системної й методичної організаційної роботи протягом тривалого часу, зорієнтованої на формування нової, безпечнішої й перспективнішої парадигми розвитку економіки і соціуму загалом.

Водночас на сьогодні, в умовах хаотизації процесів, що розвиваються в національній економіці, які стають причиною безупинного потоку форс-мажорів, державні інститути лише із запізненням реагують на них і при цьому не завжди достатньо результативно, замість цілеспрямованого формування корисної для суспільства траєкторії розвитку, що засвідчує ознаки паралічу суспільної волі й відсутність усвідомлених стратегій і цілей у держави як головного інституту самоорганізації соціуму [7]. Водночас горизонтальні зв'язки, завдяки дієвішим неформальним інституціям, продовжують підтримувати життєдіяльність українського суспільства, як цілісного і ще живого організму, хоч лише на рівні певних рефлексій, а не його осмисленого розвитку, в основі якого усвідомлені національні стратегічні цілі й здатність до прикладання цілеспрямованих колективних зусиль для їх досягнення.

Перебуваючи, за термінологією Освальда Шпенглера, у подібному «рослинному» стані існування, в режимі біологічного самовідтворення суспільства, існуючі у ньому інститути переходять у режим обслуговування егоїстичних особистих інтересів своїх працівників і, в першу чергу, тих, хто їх очолює. У такому стані соціуму паралельно продовжують функціонувати недержавні організовані структури, які діють у стані чіткого усвідомлення своїх стратегічних планів, зберігаючи здатність досягати

визначених для себе цілей включно з активним використанням ними у своїх інтересах можливостей державних інститутів через корумпованих ними посадовців.

За умов, коли суспільство перебуває у несвідомому стані, у недержавних економічних структур країни та зовнішніх сил (що здійснюють підривну діяльність проти жертви), які діють на території держави, задуми втілюються у життя й цілі досягаються, причому переважно за рахунок інтересів країни та її громадян. Отже, можна дійти висновку, що лібералізм з його культом егоїстичного особистого інтересу та нав'язуванням ним віри у самоорганізуючі властивості ринку є нічим іншим, як інституційною диверсією проти держави, її мешканців з метою пограбування й позбавлення суверенності такого суспільства.

Висновки. Економіка є відкритою, а не ізольованою системою, яка величезною кількістю зв'язків пов'язана із зовнішнім середовищем і, у першу чергу, з суспільством. Від якісних особливостей середовища, в якому функціонує економіка, вирішальним чином залежить спрямованість і динаміка розвитку усіх процесів в економіці. Економіка завжди наповнюється лише тим змістом, який у неї вкладають ті суб'єкти, що опановують найбільші ресурси (владно-інституційні, капіталістичні), а вони, у свою чергу, їх для себе визначають на основі засвоєних цінностей. Пропагований від часів Адама Сміта особистий егоїстичний інтерес хоч і виявив свою здатність забезпечувати локальні вагомі економічні результати, проте не облагороджений рамками соціоцентричної моралі, водночас несе суспільству серйозні проблеми, які мають властивість збільшувати масштаби загроз. Як показує практика, значно кращих економічних результатів досягають ті суб'єкти економічної діяльності, які оволоділи мистецтвом синхронізації особистих та групових (суспільних) інтересів, завдяки чому вдається суттєво знижувати як гостроту існуючих проблем, так і потенціал загроз, які мають властивість наростати через постійне нагромадження невирішених суперечностей. Чільне місце у цьому процесі займають як формальні, так і неформальні цінності, які визначають економічні норми і звички, що вирішальним чином формують якість середовища, в якому протікає транзакційна взаємодія між усіма задіяними суб'єктами. Від властивостей середовища залежить не лише функціональна ефективність економіки, але й її здатність до швидкості модернізаційних перетворень.

Conclusions. The economy is an open, not an isolated system, which has a huge number of connections with the external environment and, first of all, with society. The direction and dynamics of the development of all processes in the economy depend decisively on the qualitative features of the environment in which the economy functions. The economy is always filled only with the content invested in it by those subjects who control the largest resources (power-institutional, capitalist), and they, in turn, define them for themselves on the basis of learned values. Promoted since the time of Adam Smith, personal selfish interest, although it has shown its ability to provide local significant economic results, but is not ennobled by the framework of sociocentric morality, at the same time brings serious problems to society, which tend to increase the scale of threats. As practice shows, significantly better economic results are achieved by those subjects of economic activity who have mastered the art of synchronizing personal and group (social) interests, thanks to which it is possible to significantly reduce both the severity of existing problems and the potential of threats that tend to grow due to constant accumulation unresolved conflicts. A prominent place in this process is occupied by both formal and informal values, which determine economic norms and habits, which decisively shape the quality of the environment in which transactional interaction between all involved subjects takes place. Not only the functional efficiency of the economy depends on the properties of the environment, but also its ability to speed up modernization transformations.

Список використаних джерел

1. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика. Київ: Основи, 1998. 534 с.

2. Гаврилишин Б. До ефективних суспільств: доп. Римському Клубові. Київ: Пульсари, 2009. 246 с.
3. Глен Райт. Державне управління / пер. з англ. В.Івашко. Київ: Основи, 1994. 191 с.
4. Грушко В., Кіт І. Продуктивний культурний капітал як інституційний засіб забезпечення модернізаційного процесу національної економіки. Галицький економічний вісник. 2022. Вип. 5–6 (78–79). С. 32–42. DOI: https://doi.org/10.33108/galicianvisnyk_tntu2022.05_06.032
5. Ільїн В. В. Фінансова цивілізація. Київ: Книга, 2007. 528 с.
6. Медоуз Донелла, Рандерс Йорген, Медоуз Денніс. Межі зростання. 30 років потому. / пер. з англ. К. Гуменюк, О. Кендзіор. Київ: Пабулум. 2018. 464 с.
7. Наративи з проблем формування інституційних засад формування Економічної Конституції України / за заг. ред. Б. М. Андрушківа. Тернопіль: ТЗОВ «Терно-граф», 2013. 552 с.
8. Норт Д. Інституції, інституційна зміна та функціонування економіки / пер. з англ. І. Дзюб. Київ: Основи, 2000. 198 с.
9. Седлачек Т. Економіка добра і зла / пер. з чес. Т.Окопна. Львів: Видавництво Старого Лева, 2017. 520 с.
10. Харарі Ювал Ной. Людина розумна. Історія людства від минулого до майбутнього / пер. з англ. Я. Лебеденко. Харків: Клуб Сімейного Дозвілля. 2018. 544 с.

References

1. Weber M. (1998). Sotsiolohiia. Zahalnoistorychni analyzy. Polityka. [Sociology. General historical analyses]. Kyiv: Osnovy. [In Ukrainian].
2. Havrylyshyn B. (2009). Do efektyvnykh suspilstv: dop. Rymському Klubovi. [To effective societies: supplement. Club of Rome]. Kyiv: Pulsary. [In Ukrainian].
3. Wright G. (1994). Derzhavne upravlinnia. [Governance]. Kyiv: Osnovy. [In Ukrainian].
4. Grushko V., Kit I. (2022). Produktyvnyi kulturnyi kapital yak instytutsiinyi zasib zabezpechennia modernizatsiinoho protsesu natsionalnoi ekonomiky [Productive cultural capital as an institutional means of ensuring the modernization process of the national economy]. Galician Economic Bulletin. Vol. 5–6 (78–79). P. 32–42. DOI: https://doi.org/10.33108/galicianvisnyk_tntu2022.05_06.032
5. Ilyin V. V. (2007). Finansova tsyvilizatsiia. [Financial civilization]. Kyiv: Knyha. [In Ukrainian].
6. Meadows Donella, Randers Jorgen, Meadows Dennis. (2018). Mezhi zrostannia. 30 rokiv potomu. [Growth limits. 30 years later.] Kyiv: Pabulum. [In Ukrainian].
7. Andrushkiv B. M. (2013). Naratyvy z problem formuvannia instytutsiinykh zasad formuvannia Ekonomichnoi Konstytutsii Ukrainy [Narratives on the problems of the formation of the institutional foundations of the formation of the Economic Constitution of Ukraine]. Ternopil: “Terno-graf” LLC. [In Ukrainian].
8. North D. (2000). Instytutsii, instytutsiina zmina ta funktsionuvannia ekonomiky. [Institutions, institutional change and functioning of the economy]. Kyiv: Osnovy. [In Ukrainian].
9. Sedlacek T. (2017). Ekonomika dobra i zla. [The economics of good and evil]. Lviv: Stary Lev Publishing House. [In Ukrainian].
10. Harari Yuval Noy (2018). Liudyna rozumna. Istoriia liudstva vid mynuloho do maibutnoho. [Man is intelligent. The history of mankind from the past to the future]. Kharkiv: Family Leisure Club. [In Ukrainian].